

UOT 737

SİKKƏŞÜNASLIQ MATERİALLARI MÜSTƏVİSİNDƏ PARFIYA VƏ QƏDİM AZƏRBAYCAN ARASINDA OLAN MÜNASİBƏTLƏR

Q.Ə.PİRQULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
p_ganira@hotmail.com

Azərbaycan xalqının antik dövr tarixi 500 ildən artıq bir zaman Parfiya imperiyası ilə bağlıdır. Bu imperiyanın yaranmasında və genişlənməsində mühüm rol oynayan əsas xalqlar və etnoslar türkdilli olmaqla, həm də etnik ərazilərimizdə xalqımızın formalaşmasında mühüm yer tutan və yunandilli ədəbiyyatda qəmərələr-kimmerlər, saklar, skif, part-parn və digər tayfa və tayfa birlikləri də iştirak etmişlər. Bu faktın bir çox maddi sübutları içərisində numizmatik materiallar çoxluq təşkil edir. Belə ki, Albaniya və Atropaten dövlətlərinin ərazilərində keçən əsrdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən 100-dən artıq dəfinə və sikkə nümunələri əsasən bu imperiyanın rəsmi sikkələrindən ibarətdir. Atropatena əraziləri birbaşa Parfiya dövlətinin mərkəzlərinə daxil olaraq, pul zərbinin əsas həyata keçirildiyi məkan olaraq, Azərbaycan (Qafqaz) Albaniyası bu iri dəyər nominallarının qəbul edildiyi, həmçinin lazım olduqda kiçik pul - obolları özü zərb edən böyük türk imperiyasının mühüm, strateji ərazilərindən hesab etməyə əsas verir.

Açar sözlər: antik və erkən orta əsrlər, dövlətlər, pul zərbi, türk xalqları

Məşhur dilçi alim İ.Oranskiy əsərlərinin birində qeyd edir ki, “xalqlar və tayfalar ayrı-ayrı dillərdə danışsalar da, eyni mədəniyyətə malik ola bilirlər; eynilə, eyni dilli, yaxud dil yaxınlığı olan tayfalar çox vaxt bir-birindən maddi mədəniyyətlərinə görə kəskin fərqlənə bilirlər” (19, 10). Bu baxışla Parfiya ilə eyni dövrdə mövcud olmuş Azərbaycan Albaniyasının, Atropatenanın xeyli oxşar cəhətləri- dil eyniliyi, mədəni kökləri, insanların antropoloji quruluşu dünya alimlərinin hələ də müzakirəsi üçün açıq olaraq qalmaqdadır.

Keçən yüzillikdən başlayaraq, “Böyük fateh” Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra Avrasiya məkanında baş verən siyasi hadisələr bir çox hallarda numizmatik materiallara əsasən öyrənilməkdədir. Belə ki, e.ə. III-I əsrlərə aid olan və günümüze bir neçə dildən tərcümə edilən azsaylı əsərlərdə əsas fikir imperiyanın çox gərgin münaqişələr və müharibələrdən sonra əvvəlcə Selevkilərin, sonra isə şərqi torpaqlarında Parfiyanın yaranmasını sübut edilir. Amma hər iki coğrafi məkanların arasında “körpü” Qafqaz və onun yerli əhalisinin yaratdığı dövlətlər olmuşdu. Rusiya və Sovet tarixşünaslığında son 30 ilə qədər bu məsələnin həllində mövqeyi eyni olmuşdu: yəni Qafqaz, əsasən

Selevkilərin, sonra isə məlum tarixi hadisələrdən sonra Romanın təsiri altında olmuşdu, Parfiyanın buralara yalnız ticari əlaqələri mövcud olmuşdu. Eyni dövrdə alimlər tərəfindən həyata keçirilən numizmatik araşdırmalar da eynilə bu ideoloji “xəttə” tam olaraq, süni şəkildə uyğunlaşdırılmışdı. Təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə antik dövrün numizmatik tapıntıların araşdırılması ilə məşğul olan bəzi Azərbaycan alimləri də heç nəyi dəyişmədən bu cərəyanın təsdiqinə xidmət etmişlər. (1;2;4;9;10;15;16).

Halbuki antik dövr mədəniyyətinin arxeoloji abidələrinin qazıntıları zamanı aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları, o cümlədən, sikkə və dəfinələr bu fikri təkzib edir. Antik dövrdə Yunan-Roma mədəniyyətinin təsiri Qafqaz dağlarının ətəklərində daha çox Qara dəniz sahillərində - müasir Gürcüstanın qərb hissəsində müəyyən qədər vardır. Bu qəbildən Gürcüstanda aşkar edilən və uzun illər arxeoloji cəhətdən öyrənilən Vani şəhərinin, qaya şəhəri-Uplistsixinin qalıqları, yaxud da yunan tacirlərinin məskunlaşdığı koloniyalarını-şəhərdövlətlərini arxeoloji araşdırmalarının nəticələrini göstərmək olar. Belə şəhərdövlətlərin ərazilərinin arxeoloji araşdırmaları belə əcnəbi tacirlərin yerli tayfalarla assimilyasını və tam mədəni təsirini sübut etmir (5, 34-38). Eynilə, müasir şimali Azərbaycanda son 70 ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar Selevki-Roma təsirinin, demək olar ki, olmamasını sübut edir. Daha konkret ifadə edilsə, Qəbələnin uzun illər aparılan arxeoloji qazıntılarının Şirvanda Nyudi, Uzunboylar, Xınıslı və digər abidələrin tapıntıları, Bakı-Abşeron, Şamaxı, Dərbəndin maddi-mədəniyyət nümunələri e.ə. III əsr-eranın III əsrə qədərki uzun zaman Selevki, Roma mədəni təsirini ən azından bir əsrini belə özündə əks etdirmir. Əksinə, buranın Parfiyanın nəinki təsir dairəsinə, tam olaraq imperiyanın ərazilərinə daxil olduğunu sübut edən araşdırmalar mövcuddur. Buna əsas səbəb kimi bu sitatı göstərmək ən azından lazımdır - “Antik dövrün bəzi tarixi ədəbiyyatında parfiyalıları daha çox “midiyalılar” kimi təqdim edirlər. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, Parfiya şərqdə Midiya dövlətinin ərazisində yaranmışdı”-fikrinin müəllifi olan görkəmli sovet-rus arxeoloq alimi V.M.Masson əsərlərində bu fikri dəfələrlə əsaslandırmışdı (13, c.108). Digər bir dünya şöhrətli Avropalı alim E.Bikerman Strabonun əsərinə istinadən yazır ki, “Girkaniya Parfiya ilə birləşdirilmişdi” (3, 18).

Parfiyalıların hakimiyyətə gəlməsində yerli türk tayfalarının xüsusi rolu olmuşdur. Bunlardan skif-sak-kimmer-massagetləri xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Məhz bu xalqların şərəfinə görünür, hakimiyyətə ilk gətirilən hökmdarın əsas titulu aid olduğu xalqın adına uyğunlaşdırılmış və bu səbəbdən son Parfiya hökmdarlarının da əsas titulu adlarından sonra bu cür – Ərsak-Arşak olmuşdu; həmin il e.ə. 247-ci il yeni Ərşakilər təqvimini kimi tarixə daxil olmuşdu. Bununla da, yeni dövlətin aparıcı qüvvəsi olan sak-skiflərin bir qolu hesab edilən parn-part tayfalarının şərəfinə Parfiya, yaxud hakimiyyətə ilk gətirilən Ərsakın şərəfinə Arşakilər-Ərsaklar dövləti adlandırılmışdı.

Avropa tarixşünaslığında hər iki eponim və etnonimdən istifadə edilməkdədir. Tarixi Midiya ərazisində hakimiyyətə gələn sak-parn və digər adları

dəqiqləşdirilməyən türk tayfaların yeni sülaləsinin idarəsi sasanilərin hakimiyyətə gəlişinə qədər davam etmişdir. Bu hakimiyyəti idarə edən və yaradanların ərazisində yaşayanların əsasən türk olmasını sübut edən vacib faktorlardan qeyd etdiyimiz kimi, numizmatik materialları göstərmək gərəkdir. Xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, sak-skif mədəniyyətinin əsas “kəşflərindən” olan ox və kaman obrazı sikkələr üzərində yenilik deyildi. Belə ki, hələ son Əhəmənilər dövründə, əsasən Midiyanın ərazisində dövriyyəyə buraxılan tunc və misdən zərb edilən dəyər vahidlərində də, eynilə əlində ox və kamanı əlində dik tutan döyüşçü kimi hücum mövqeyində tutmuş kişi-insan –hökmdar, yaxud döyüşçü – tanrı obrazları vardır. Parfiyalıların hakimiyyəti zamanı eynilə qədim Əhəmənilərin dövründə olduğu kimi, bu obrazı sikkələrdə - amma hökmdarların adından zərb edilən gümüş və qızillarda-draxma və tetradraxmalarda zərb etməyə davam etmişlər. Bu hakimiyyətin sikkələrinin mühüm özəlliklərindən biri də Ərsak-Arşakın oturduğu taxt obrazıdır. Bu cür sadə, heç bir bəzək nümunələri olmayan taxt obrazlarının türk xalqlarının bəzi hökmdarlarının sikkələrində XIX əsrin sonuna qədər izləmək mümkündür. Belə taxtların sikkələrdə son təsviri Azərbaycan türk hökmdarlarından Qacarların zamanında istifadəyə buraxılmış sikkələrdə görmək mümkündür (6-8).

Beləliklə, sak ərlərinin, parn tayfalarının Midiya ərazisində hakimiyyətə gəlişindən təxminən eyni vaxtda müstəqil idarəetməçilik, yaxud nominal asılılıq vəziyyətində olan Atropatena, Albaniya dövlətləri mövcud olmuşdu. Hər iki dövlətin sərhədləri zaman-zaman dəyişikliyə uğramış-kiçilmiş, yaxud genişlənməmişdir. Buna baxmayaraq, aşkar edilən sikkə və sikkə dəfinələri onların paytaxtlarının əsas şəhərlərinin yerini təsbit etməyə imkan vermişdi. E.ə. III əsrdən etibarən Azərbaycan Albaniyası ərazisində yerli gümüş draxmalar dövriyyəyə buraxılmışdır. Bu sikkələrin son zərb tarixi keçən əsrin elmi araşdırmalarının nəticələrinə görə e.ə. I əsrin ortalarına qədər davam etmişdi (15;1). Keçən əsrin 70-80-ci illərində müasir şimali Azərbaycanda aşkar edilən 2 böyük sikkə dəfinəsinin araşdırmalarına görə, bu sikkələr dünya numizmatika elmində qəbul edilən etalon konsepsiyaya görə “varvar”oxşatma, “bənzətmə” sikkələr kateqoriyasına daxil edilmiş və yerli pul zərbinin ilk tarixi kimi Azərbaycan tarixşünaslığına qəbul edilmişdi. Burada ilk sual bu sikkələrin “varvar oxşatmaların” klassik tiplərinə aid olub-olmaması barədədir.

1. Əvvəla, “varvar” oxşatmalar termini dünya numizmat alimləri tərəfindən şərq ölkələrinin ərazisində zərb edilən sikkələrə hələ Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyətinin zamanında zərb edilən nominallara aid edilən xüsusi ifadədir. Eyni zamanda, Avropanın qərbində yerli hökmdarlar tərəfindən zərb edilən sikkələri “oxşatma sikkələr” adlandırırlar. Yunanlar, onlardan sonra romalılar öz dillərində danışmayan və əsasən döyüşçü tayfa və xalqlar bu cür adlandırırdılar. Atropatena və Albaniya, Parfiyanın yerli əhalisinin əsas kütləsinin yunan, latın dilini və əlifbasını bilmədikləri, yazmadıqları və danışmadıqları üçün sözsüz ki, onları - yerli xalqları varvar, barbar kimi qəbul etmişdilər. Sonralar sovetlər zamanı çap olunan elmi əsərlərdə də eyni terminin

“yaşamaq” statusunu saxlayaraq, bəzi mədəniyyət-tarixi abidələrə aid edildiyi kimi digər vasitələrə, o cümlədən sikkələrə də şamil edilmişdi.

2. Həm Makedoniyalı İsgəndərin, həm də onun varisi seçilən yunan selevkilərin hakimiyyəti zamanı sikkə zərbi hüququ hökmdarlara aid olmuşdu. Tarixi hadisələrin bəzi sonluqlarında müəyyən qədər suverenlik almış vilayətlərdə, şəhərlərdə yerli hakim sinfə öz sikkələrini zərb etmək hüququ verilirdi. Məsələn, yazılı məlumatlara əsasən, selevki hökmdarı VII Antiox e.ə. 139-cu ildə Yerusolimin baş kahini Simona yazmış olduğu məktubda yazırdı: ”mən selevkilərin qərb ərazilərində yalnız Perqamalı Filatorun hakimiyyəti zamanı I Antioxdan rəsmi sənəddə icazə alaraq, öz adımdan gümüş draxmalar buraxmışam” (4; 3, 56). Bununla belə o, öz asılılığını sikkələrin üz tərəfində hakimiyyətdə olan Antioxun rəsmi titulu – Selevk Nikatorun obrazını zərb etməklə saxlamışdı (18, 23). Belə gümüş sikkələrin “oxşatma” statuslarının imperiyanın şərq əyalətlərində zərb edilməsi faktını hələ Qəbələ və Xınıslı dəfinələri aşkar edilməmişdən öncə avropalı alimlərdən G.F.Hill qeyd edərək yazırdı ki, bu zaman yüksək ehtimalla Persiya hakimiyyət nümayəndələri özlərinə aid (Albaniya və Atropatena da bu dövlətlərə aiddir – P.Q.) gümüş pullar zərb etdirildilər (17, 133).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gümüş sikkələri yalnız imperiyanı idarə edən hökmdarlar öz adından zərb etdirib, dövriyyəyə buraxa bilirdilər. Bu məsələni araşdıran bəzi Avropa alimləri qeyd edirlər ki, “əgər munisipal, yəni protektoratlarda zərboxanalarda bu zaman gümüş pullar buraxılırdısa, bunlar hökmdar nominallarıdır” (3, 213).

Beləliklə, Atropatena və Albaniyanın gümüş draxmaları, xüsusilə Selevkilərin hakimiyyəti zamanı hökmdar sikkələri olaraq, yerli hakimlər tərəfindən nəinki daxili bazarlar üçün, bəlkə də bəzi qonşu ölkələrdə dövriyyəyə daxil olmaq üçün buraxılmışdı. Demək, bu sikkələr təxminən e.ə. III əsrin sonu-I əsrin ortalarına qədər hər iki dövlətin nisbi müstəqil-nominal asılı olmasını sübut edən vacib faktordur.

3. Makedoniyalı İsgəndər sikkə zərbi işi hüququnu onun imperiya çərçivəsində mühüm ticarət yollarında yerləşən, tam formalaşan bəzi şəhərlərə vermişdi. Dünya alimlərinin keçən yüzillikdə apardıqları araşdırmalara görə, yerli zərboxanalara bu icazə xüsusi etalon möhürlərdə - Makedoniyalı İsgəndərin öz adından zərb edilən eyni, identik elementlər, yazılar saxlanılaraq təqdim edilirdi. Amma bu hüququ kiçik dəyərli xırda pullar buraxılmasına şmil edilirdi. Selevkilərin hakimiyyətinin sonuna qədər Makedoniyalı İsgəndərin belə pul siyasəti davam etdirilmişdi. Pul siyasətinin məntiqi davamı bütün zamanlarda dövlətlərin həyata keçirdikləri vergi işi olmuşdu.

4. Numizmatik materialların əsas istifadə sahəsi olan vergi və vergi sistemi bu zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Xalqımızın arxaik və antik dövr tarixinin araşdırılmasında vergi məsələsinin həlli, yazılı mənbələrlə yanaşı numizmatik materiallarla da müəyyən qədər istifadə oluna bilər. Hələ Əhəmənilərin hakimiyyəti zamanı Herodotun məlumatlarına görə, Qafqazdan 20 min

ton gümüş külçə ildə bir dəfə vergi kimi mərkəzə göndərilirdi. Natura və az miqdarda pulla ödənilən vergi növü “foros” adlanırdı. Foros əsas vergi növü olaraq, hələ I Daranın vaxtından imperiyanın ərazilərinə tətbiq edilməyə başlanmışdı. Selevkilərin hakimiyyəti zamanı vergi sistemində bəzi dəyişikliklər-islaxatlar həyata keçirilmişdi. Forosla əlaqəli bu vergini ayrı-ayrı şəxslər deyil, şəhərlər, əksər hallarda imperiyanın tərkibində olan xalqlardan toplayaraq, ödəyirdilər. Forosun miqdarı dövlətin maliyyə hesabatlarında mütləq dəqiqliklə göstərilirdi. Foros vergisi xarakter etibarilə hərbi təzminat olaraq, qələbəyə və ya məğlubiyyətə görə ödənilirdi. Beləliklə, bu vergi ümumilikdə, şəhərlərdən və satraplıqlardan toplanılırdı. Azərbaycan Albaniyasının və Atropatenanın daxil olduğu qədim Midiyadan-Selevkilərin 11-ci satraplığından foros vergisi kimi Selevki ordusuna atlar alırdı. Maraqlı bir fakta görə, selevki III Antiox vaxtı ilə selevkilərin hüduqları daxilində olmuş Kiçik və Ön Asiya şəhərlərindən və vilayətlərindən müstəqillik əldə etdikdən sonra da bu vergini tam olaraq, toplayıb göndərməyi tələb etmişdir (3, 112). Onun sonuncu sələflərindən olan VII Antiox Parfiya hakimiyyətini forosu ödəməkləri müqabilində rəsmi olaraq, tanıyacağını bəyan etmişdi (3, 102).

5. “Dünyanın yaranması ilə çar Vologezin dövrünə Böyük Qafqaz dağları arasında hansı xalq yurd salıb bu haqda oxucularımıza heç bir məlumat verə bilmərik. Vologez öz hakimiyyətini şimal tayfaları üzərində bərqərar edəndə o, yanına şimal düzənliklərində və Qafqaz dağları ətəklərində, dağlardan cənubdakı dərələrdə, çöllərdə və düzənlik başlanan yerlərdə yaşayan vəhşi qəbilələrin başçılarını çağırıb onlara qarətlərdən əl çəkib, çarın vergilərinin itaətlə ödəməsini əmr etdi. Çar qəbilələr üzərində hakim və canişinlər təyin edir və onun əmrilə Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunmuşdu” (12, 26). Parfiya hökmdarı Vologez (51-78) Albaniyaya yerli canişin təyin edir və həmin dövrdə Azərbaycan Albaniyasının bəzi əraziləri Arranşahlıq adlanırdı. Əgər Azərbaycan Albaniyası Parfiyanın tərkibində olmasaydı sözsüz ki, bura canişin göndərmək hüququ da bu dövlətə aid ola bilməzdi. I Vologez, ondan sonra hakimiyyəti idarə edən II Pakor və II Vologez Parfiyanın rəsmi hökmdarları olaraq, Ktesifonda hakimiyyəti idarə etmişlər. Adı çəkilən I Vologez də eynilə etnik Azərbaycanın qədim torpaqları daxil olan Parfiya-Ərsak-Arşak dövlətinin hökmdarı olmuşdu. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Selevkilərin erkən hakimiyyəti zamanı Midiya 11-ci, Parfiya 13-cü satraplıq kimi göstərilirdi. Ərməniyyə-Armeniya ən kiçik ərazi inzibati vahid olaraq, strateqlər sırasında ən axırıncı sıralarda adı göstərilirdi. Demək, Parfiya iri satraplıq olaraq, Midiya ilə eyni vaxtda Selevki imperiyasının ərazisinin tərkibində olmuş, sonralar mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində hər iki satraplıq birləşərək Ərsaklar dövləti Parfiya adlandırılmışdı (3, 187).

Beləliklə, Azərbaycan Albaniyası və Atropatena İsgəndərin ölümündən sonra yaranan selevkilərin hakimiyyətindən çox tezliklə azad olmuşdular. Bu müstəqilliklərini ən azı Azərbaycan Albaniyası ərazisində yerli hökmdar “gümüş” sikkələrin zərbi ilə dövrün pul siyasətinə uyğun həyata keçirmiş, hətta

selevkilərlə foros adlı vacib vergini bir neçə il ödəmişlər. E.ə. 247-ci ildə sakparn tayfalarının yaratdığı Midiya dövlətinin yeni sülaləsi Ərsakılar belə öz sikkələrini zərb edərək yeni tip möhürlərdən istifadə etmişlər.

Şimali Azərbaycanda aşkar edilən e.ə. III-e.ə.I əsr sikkələrinə və sikkə dəfinələrinin tərkibini araşdıran alimlərin statistik analizinin nəticələrinə görə e.ə. III əsrin sonu-II əsrin əvvəllərində artıq yerli gümüş draxmalar üstünlük təşkil edirdilər (15; 6). Bu faktları araşdırıb dəqiqləşdirən bəzi Azərbaycan alimləri özləri belə bir sualı – elmi ehtimal tezisi irəli sürmüşlər – e.ə. I əsrin II yarısından sonra yerli sikkə zərbinin dayandırılmasını Pompeyin e.ə. 65-ci ildə Albaniyaya yürüşü və guya ki, bununla da Romanın təsiri altına düşməsi ilə nəticələnmişdi. Halbuki yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi antik dövr alimlərinin əsərlərində bu yürüşlərin qələbə ilə nəticələnməməsi; əksinə Parfiyanın tam olaraq qalib gəlməsini, həm də aşkar edilən sikkə dəfinələrinin tərkibinin zərb yerinə və statistik analizinin nəticəsinə görə Parfiya sikkələri tarixi Azərbaycan torpaqlarında geniş yayılması ilə yerli zərbə artıq ehtiyac qalmadığını sübuta yetirmək mümkündür. Parfiya sikkələrinin Albaniya və Atropatena ərazisində hələ sasanilərin pul islahatlarına qədər belə dövriyyədə qalmasını keçən əsrdə aşkar edilən bəzi dəfinələrin tərkibi sübut edir. Bu faktı 1964-cü il Qəbələ dəfinəsində II Varahranın (274-291) gümüş draxmaları ilə birgə Parfiyanın hökmdarı olan Qotarzin (41-51) adından 200 il öncə dövriyyədə olan sikkələrin birgə yerləşdirməsi bariz şəkildə özündə əks etdirir (9;15).

Pul işinin ayrı-ayrı dövlətlərdə üstünlük təşkil edib etməməsinin digər vacib cəhəti sikkələrin orta çəki göstəricisi-yəni metroloji analizinin nəticəsidir. Qeyd edildiyi kimi, Makedoniyalı İsgəndərin dövründən imperiyanın tərkibinə daxil edilən ərazilərdə Attika pul sistemi hökmranlıq etmişdi. Bu pul sisteminin remediumu 0,1-0,3 qr olaraq, 4, 3 qrama bərabər olaraq, yüksək əyarlı gümüşdən zərb üsulu ilə hazırlanaraq, gümüş draxmaya əsaslanan əmtəə-pul sistemi qurulmuşdu. Selevkilər hakimiyyətə gəldikdə eyni çəki-pul sistemini dəyişdirilmədən davam etdirmişlər. Bu səbəbdən Parfiya yaranana qədər imperiyanın ərazisində aşkar edilən və araşdırılan dəfinələrin tərkibində Makedoniyalı İsgəndərin sikkə nominalları da vardır. Demək, Selevkilər sələflərinin nəfis pul nominallarını olduğu kimi dövriyyədə saxlamışlar. Dünya numizmatika elminin tarixşünaslığında belə bir maraqlı müddəə vardır: “Selevkilərdə draxmanın çəkisi 4,3 qr. olaraq, zərb edildiyi yerdən asılı olmayaraq, imperiyanın hər tərəfində qəbul edilirdi” (3, 188). Bu fikirləri təsdiq edən sübutlar sırasında Azərbaycan Albaniyasında zərb edilən gümüş draxmalar ən azından qonşu ərazilərdə tam statusla qəbul edilə bilər. Bunu sübut etmək üçün xarici ədəbiyyatda müraciət etdikdə bəzi təsdiqləyici materialları tapmaq mümkündür. Bu qəbildən keçən əsrdə Mərkəzi Asiyada aşkar edilən Amudərya dəfinəsindəki, hələ də təyin edilməyən gümüş draxmaları misal çəkmək mümkündür (11; 455-459;14,12-18).

Nəticədə, aparılan araşdırmalara görə, təsdiq etmək olar ki, e.ə. III-e.III əsrlərdə, yəni Selevki-Roma, Parfiya zamanında rəsmi konvensiya-razılışma

sənədi olmadan Attika çəki sisteminə əsaslanan gümüş draxmalar və onların gümüş oxşatmaları dövlətlərarası əmtəə-pul münasibətlərində qəbul edilən dəyər vahidləri olaraq, bütöv Ön, Orta və Kiçik Asiya və Yunanistan-Roma arasında pul ittifaqına daxil olmuşlar. Bu pul-ticari ittifaqların tarixində ilk belə bir mühüm iqtisadi qurum idi. Əsas pul vahidləri draxma və tetradraxmalar olaraq gümüşə əsaslanan sikkələr idi. Azərbaycan Albaniyasının və Atropatənanın aydın zərb yeri monoqramlı sikkələri də eynilə sasanilərin hakimiyyətinin ilk pul islahatlarına qədər bütün Avrasiya məkanında rəsmi tədavül vasitələri olmuşlar. Parfiya dövlətinin yaradıcıları türk mənşəli tayfalar olduğundan və qədim Midiya ərazisində yarandığından bizlər bu dövlətin varislərindən olduğumuzu həm də ərazimizdə tapılan sikkələr və dəfinələrlə bir daha təsdiq edə bilərik. Biz bu dövlətin əsas ərazilərindən olmasaydıq, ən azından Ekbatan, indiki Həmədan Parfiyanın ən uzunömürlü paytaxtı seçilməzdi. Azərbaycan Albaniyasının yerli sikkə zərbi işi e.ə. II əsrdə sona çatır. Bu zamandan eranın 33 əsrinin əvvəllərinə qədər, yəni sasanların dövlətinin yaranmasına qədər burada hansı pullardan istifadə edilib? Albaniya tarixinin ilk müəlliflərindən olan Musa Kalankatlinin əsərindən açıq-aydın olaraq dirhəm adı çəkilir. Bu pul vahidinin adı konkret olaraq keşişlərin maaşı haqqında olan bölmədə yazılıb. Yeni dövlətin tərkibində olan Albaniya Parfiyada buraxılan gümüş və qızıl pullardan istifadə edir. Mərkəzləşmiş dövlət olan Parfiyada pul sistemi gümüşə əsaslanırdı. Bununla belə bizim ərazimizdə nadir də olsa mis sikkələr də aşkar edilib. Mis sikkələrin zərb hüququ böyük və güclü dövlətlərdə həm də əyalətlərə icarəyə verilirdi. Ehtimal etmək olar ki, mis sikkələri-obolları elə Albaniyanın özündə zərb edirdilər. Beləliklə, Atropatena əraziləri birbaşa Parfiya dövlətinin mərkəzlərinə daxil olaraq, pul zərbinin əsas həyata keçirildiyi məkan olaraq, Azərbaycan Albaniyası bu iri dəyər nominallarının qəbul edildiyi, həmçinin lazım olduqda kiçik pul vahidlərini özü zərb edən böyük türk imperiyasının mühüm, strateji ərazilərindən hesab etməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабаев И. Сборник статей по нумизматике. Баку: CBS, 2017, 137 с.
2. Голенко К.В., Раджабли А.М. Али Байрамлинский клад и некоторые вопросы обращения парфянских монет в Закавказье. ВДИ, № 3, М., 1988, с.23-28
3. Бикерман Э. Государство Селевкидов. М.: Наука, 1985, 237 с.
4. Дадашова С.М. Монеты Селевкидского царя Антиоха I, найденные в Азербайджане. ВДИ, № 2, 1972, с.45-51
5. Дундуа Г.Ф. Нумизматика античной Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1987, 187 с.
6. Pirquliyeva Q.Ə. Numizmatikanın əsasları. Bakı: Nafta, 2009, 167 s.
7. Pirquliyeva Q.Ə. İçərişəhər Tarix muzeyinin numizmatika fondunun sikkə kataloqu. Bakı: Şərq-Qərb, 168 s.
8. Pirquliyeva Q.Ə. Azərbaycan adının yaranması haqqında mülahizələr. // www. BAO.az. 2017
9. Раджабли А. М. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997, 265 с.
10. Расулова М.М. Данные нумизматики о связях Кавказской Албании с Парфией (II-I вв. до.э.). Сб. конференций «Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа». Тезисы докладов. М.: Наука, 1981, 223 с.
11. Ртвеладзе Э.В. “Варварские подражание” монет Александра Македонского и их место чеканки, ареал распространения. Сб. материалов Международной конференции

- «Путешествие из современной Азербайджана по государству Ширваншахов», 23-24 октября 2018 г. Баку: Elm və Təhsil, 1000 с.
12. Kalankatuklu M. Alban tarixi. Bakı: Avrasiya Press, 286 с.
  13. Массон В.М. Страна тысячи городов. М.: Наука, 1966, 122 с.
  14. Мусакаева А.А. Туранские монеты III-VIII вв. Ташкент: Мунис, 194 с.
  15. Сейфеддини М.А. Нумизматика Азербайджана. Том 1. Баку: Элм, 1998, 187 с.
  16. Seyfəddini M.Ə., Əliyeva R.Z. Parfiya dövləti. Bakı: Adiloğlu, 2004
  17. Hill C.F. Persiya. "Numismatic chron", 1922, pp.133
  18. Nevvel E. T. The Antioch Mint. "American Journal of Numismatics". №51, N. York, 1917, pp.23
  19. Оранский И.М. Древнеиранская филология и древнеиранское языкознание в СССР (1917-1970). ВДИ, №2, 1974, с.10-18

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПАРФИЕЙ И ДРЕВНИМ АЗЕРБАЙДЖАНОМ В КОНТЕКСТЕ СИНТЕЗА НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Г.А.ПИРГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В истории азербайджанского народа периода античности, более 500 лет связана с Парфянской империей. В образовании и сложении этой империи огромное значение имеют некоторые народы, названные в греческих письменных источниках как киммеры, саки, скифы и другие тюркоязычные этносы, которые также имеют особое место в сложении также нашего народа. Среди доказательств этого немаловажного факта следуют особо уделить внимание нумизматическим материалам. На территории исторических земель нашего народа, а конкретно на территории Атропатены и Азербайджанской (Кавказской) Албании за прошлый век обнаружены более 100 кладов и огромное количество единичных находок монет, чеканенные в Парфии. Если государства Атропатены непосредственно являлся одним из центральных мест для чеканки денежных единиц для всей империи Парфии, то Албания принимал эти денежные единицы как юридические и основные платежные средства. Наряду с этими фактами в Албании, видимо временами чеканили мелкие медные денежные средства-оболов.

Ключевые слова: античность и раннесредневековья, государства, чекан монет, тюркские народы

RELATIONSHIPS BETWEEN PARFIYA AND ANCIENT AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF SYNTHESIS MATERIALS

Q.A.PIRQULIYEVA

SUMMARY

The ancient history of the Azerbaijani people is associated with the Parthian empire more than 500 years. The main peoples and ethnic groups, which play an important role in the formation and expansion of the Empire were Turkic-speaking, as well as in the formation of our people in the ethnic territories and participated in Greek literature gamary-kimmery, Saks, Skiff, Part-Parn and other tribal and tribal associations. Numerous material evidence of this fact is the plurality of numismatic materials. Thus, more than 100 samples of treasure and coins derived from archaeological excavations in the territory of Albania and Atropatena in the last century, mainly consist of official coins of this empire. The territories of Atropatena, which is directly involved in the centers of the Parthian state, where money is minted as the main place of implementation, where Azerbaijan (Caucasus) Albania receives these big value nominations, as well as where small money-obols are minted if necessary, considered to be one of the important strategic areas of the Great Turkish empire.

Keywords: antiquity and the early Middle Ages, states, coinage, Turkic peoples